

Urszula ANDREJEWICZ

**RZECZOWNIKOWE EFEMERYDY
W SŁOWNIKU JĘZYKA POLSKIEGO
POD RED. WITOLDA DOROSZEWSKIEGO**

Celem tego artykułu jest wyodrębnienie i wstępne opracowanie rzeczowników efemerycznych, zanotowanych w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (dalej SJP Dor.), przy czym „efemerydy” (leksykalne) czy „słownictwo (słowa) efemeryczne” będą tu rozumiane potocznie – jako ‘słownictwo (słowa) krótkotrwałe, przemijające’.

Analizą zostały objęte te leksemy rzeczownikowe, zanotowane w SJP Dor., o które powiększył się zasób leksykalny języka polskiego po II wojnie światowej. Podstawę materiałową artykułu stanowi indeks rzeczowników zawarty w książce Teresy Smółkowej *Nowe słownictwo polskie. Badania rzeczowników*¹. Indeks ten jest alfabetycznym spisem haseł rzeczownikowych wybranych ze wszystkich tomów SJP Dor. (łącznie z *Suplementem*), które na podstawie dokumentacji słownikowej autorka pracy uznała za powstałe w okresie powojennym². Obecne w indeksie leksemy porównano z zawartością trzech słowników późniejszych od SJP Dor., a mianowicie z zawartością *Słownika języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka (dalej SJP PWN), *Słownika współczesnego języka polskiego* pod red. Bogusława Dunaja (dalej SWJP) i *Innego słownika języka polskiego* pod red. Mirosława Bańki (dalej ISJP).

Analiza siatki haseł tych słowników nie pozwala niestety na utworzenie pełnej i jednoznacznej listy rzeczowników efemerycznych

---

¹ T. Smółkowa, *Nowe słownictwo polskie. Badania rzeczowników*, Ossolineum 1976.

² Przyjęła ona mianowicie założenie, że za rzeczowniki powstałe po II wojnie światowej uznaje się te leksemy, które są zaświadczone tylko w tekstach powojennych. Zgromadzony przez siebie materiał sprawdziła w liczącym ponad 5 mln kartek archiwum SJP Dor., a także w kilku słownikach przedwojennych, których SJP Dor. nie uwzględniła, sygnalizując występowanie haseł w starszych słownikach.

z trzech powodów. Po pierwsze, SJP PWN, SWJP i ISJP są tzw. słownikami średnimi³, zawierającymi mniej haseł niż SJPDor., który jest słownikiem dużym, liczącym ponad 120 tys. haseł⁴. Trzeba zatem wziąć pod uwagę, że niektóre z wyodrębnionych rzeczowników nie zostały zanotowane w nowszych słownikach, chociaż nadal funkcjonują w języku. W takich wypadkach o ich umieszczeniu bądź nie na liście decydowano w oparciu o intuicję językową i znajomość zasobu leksykalnego współczesnej polszczyzny. Po drugie, trzeba także uwzględnić to, iż w SJPDor., szczególnie w Suplemencie, znalazło się wiele leksemów o wyrazistej strukturze słotwórczej (np. derywatów odczasownikowych czy odprzymiotnikowych), które – jak można wnioskować m.in. z cytatów – zostały użyte okazjonalnie, w funkcji ekspresywizmów (np.: *dosmucacz*, *pamiętacz*, *występowicz*⁵). Przypadek sprawił, że akurat te jednostki zostały zanotowane w słowniku, bo znalazły się w ekscerpowanym materiale, ale derywaty takie dają się tworzyć systemowo (por. np. *dowesoławiacz*, *zapominacz* itd.). Nowsze, mniejsze słowniki nie notują leksemów tego typu. Po trzecie, nie można też na tym etapie pracy wykluczyć, że część niezanotowanych w nowszych słownikach rzeczowników funkcjonuje w jakichś odmianach polszczyzny: mogą być to regionalizmy, słownictwo z gwar środowiskowych, fachowe itp. (mimo iż w SJPDor. nie miały odpowiedniego kwalifikatora⁶).

Wszystkie wymienione wyżej czynniki uwzględniono przy tworzeniu listy rzeczowników efemerycznych. W rezultacie, za efemerydy powojenne uznano te leksemy z indeksu zawartego w pracy T. Smółkowej, które zostały zanotowane tylko przez SJPDor., a więc nie występują w żadnym z trzech przywołanych słowników powojennych. Co więcej, na podstawie intuicji językowej oraz znajomości zasobu leksykalnego polszczyzny, można powiedzieć, że nie funkcjonują współcześnie-

---

³ SJP PWN liczy ok. 80 tys. haseł, SWJP – ponad 62 tys., natomiast ISJP podaje liczbę ok. 100 tys. jednostek leksykalnych rozumianych jako „każde znaczenie zamieszczonego [...] wyrazu i każde znaczenie zamieszczonego [...] wyrażenia” (s. XVI).

⁴ Nie powstał do tej pory wielki słownik współczesnego języka polskiego, który stanowiłby adekwatną podstawę do porównań.

⁵ Są opatrzone kwalifikatorami *rząd. czy indywu.*

⁶ Słownictwa z kwalifikatorami poszczególnych specjalności w zasadzie nie brano pod uwagę, chociaż tu też były problemy, bo w SJPDor. kwalifikatorów takich jest ponad 80 i niektóre z nich są dyskusyjne.

nie w uzusie. Trzeba jednak podkreślić, że ze względu na wspomniane wyżej trudności, uzyskaną listę należy traktować jedynie jako materiał wstępny do dalszej analizy.

Zniknięcie kilkudziesięciu interesujących nas leksemów rzeczownikowych spowodowały albo (I) przyczyny pozajęzykowe, tj. zmiany, które zaszły w rzeczywistości pozajęzykowej, albo (II) działanie mechanizmów wewnątrzjęzykowych. Poza tym w badanym materiale daje się wyróżnić duża grupa leksemów użytych okazjonalnie w ekscerpowanym tekście i z jakichś powodów zanotowanych przez SJP Dor. W obrębie tych trzech dużych grup można dokonać bardziej szczegółowego podziału, co zostanie zaprezentowane w poniższej tabeli, a następnie skomentowane.

I rzeczowniki, które wyszły z użycia z przyczyn pozajęzykowych	
1) rzeczowniki nazywające przedmioty konkretne	<i>patentka (zw. w lm), gdynka (zw. w lm), kretonka, kretonówka, sodowiarka, telewizjonista, lejarz, lusterkarz, kinowóz, pedałowiec, długograj, półtechnika, przeddruk</i>
2) rzeczowniki nazywające przedmioty abstrakcyjne	<i>ześrodkowanie, biedniak, biedniaczka, mankowicz, mankowiczka, klikowiec, firmator, operatywka</i>
II rzeczowniki, które wyszły z użycia z przyczyn wewnątrzjęzykowych	
1) rzeczowniki wyparte przez jeden z wariantów słowotwórczych lub fonetyczno-ortograficznych	<i>kaskadier, karosowanie, kołobrunion, kołotonos, kursowicz, działkarz, byznesmen, dorób, poklep, kiwanka, przyśmiewka, wykarm, markieracja, lejniczy, potańc, tańcówka, próżnostan, rehabilitator, czasowisko, pospieszniak, odległownica, kabinowicz, trąbista, kasko</i>
2) rzeczowniki wyparte przez synonimy o innej podstawie	<i>kurzowiec, zatocze, zamaszka, życian, eskortant, dyspeczer, gumowaczka, omiatacz, rodzimiak, milczkostwo, kipichron, nieumek</i>
3) rzeczowniki „modne” w danym okresie	<i>giergot, giergotać, koryntianka, koryntówna, dancinówka, pikas, tachudrak, sodowiarz, gafolog</i>
4) rzeczowniki zastąpione na powrót formacjami składniowymi	<i>kieszeniowiec, powstanka, zegarówka, telewizyjniak, oszwabka, wykon, emocjonalista</i>
III rzeczowniki „potencjalne”	
<i>dosmucacz, dorabiacz, przekazywacz, rozmawiacz, zatwierdzacz, pamiętacz, pisywacz, udziwniacz; kąpielowicz, grypowicz, obiadowicz, ograbiacz, odprowadzacz, orkiestrowicz, występowicz, przekładowca, żyletkarz, żyletkowicz, wodziarz, dorobnica, kadłubowość, klikowość, kokieliwość, sięgalność, majakowość, dojutrkowość, kłótliwiec, lękowiec, niecierpliwiec, niefrasobliwiec, odwykowiec, wykon, dopełnianka, hotelowiec, guldenówka</i>	

W grupie I, związanej ze zmianami rzeczywistości pozajęzykowej, można się pokusić o wyróżnienie dwóch podgrup. Pierwszą z nich tworzą rzeczowniki nazywające te elementy rzeczywistości, które albo przestały istnieć, albo nie tworzą już wyrazistej, wyodrębniającej się z jakiegoś zbioru grupy. Nie przyjeżdżają już np. do miasteczek *kino-wozy*, nie siadamy za kierownicą *pedałowców*, czyli samochodów, w których biegi zmieniało się nożnym pedałem, *długograje*, czyli płyty długogrające (zwane też *longplayami*), zostały zastąpione przez płyty CD. W grupie tej podzbiory tworzą:

- 1) nazwy dawnych strojów (*patentki* – pończochy dziecięce w prążki, *gdynki* – rodzaj obuwia damskiego, *kretonka*, *kretonówka* – lekka sukienka z kretonu);
- 2) nazwy nieuprawianych już zawodów, np. *sodowiarka*⁷, *telewizjonista* (nie ma już ogólnego zawodu: pracownik telewizji, są wyspecjalizowane zawody wykonywane w obrębie telewizji);
- 3) nazwy wykonawców czynności, np. *lejkarz* ‘ten, kto robi zdjęcia aparatem fotograficznym Leica’, *lusterkarz* ‘oszust pracujący z lusterkami’ (ten ostatni wyraz może funkcjonować środowiskowo).

Rzeczowniki: *półtechnika* (‘przełajciowe stadium produkcji między fazą laboratoryjną, doświadczalną a produkcją na skalę przemysłową’) i *przeddruk* (‘artykuł stanowiący część większej pracy, wydany przed opublikowaniem całości’) mogą funkcjonować środowiskowo.

W drugiej podgrupie I grupy znalazły się rzeczowniki należące do słownictwa politycznego, charakterystycznego dla jakiejś określonej sytuacji społeczno-politycznej, wraz z którą odeszły, np. *ześrodkowanie* (‘przekształcenie wsi zamieszkałej przez gospodarzy biednych i bogatych w wieś mającą przeważającą liczbę gospodarstw średniej wielkości’), *biedniak* (‘chłop należący do biedoty wiejskiej’), *biedniaczka*, *mankowicz* (‘pracownik dopuszczający się spowodowania manka’), *mankowiczka*, *klikowiec* (‘człowiek należący do kliky’), *firmator* (‘osoba firmująca, dająca swoje nazwisko’), *operatywka* (‘krótka odprawa, narada robocza na temat aktualnych zagadnień produkcyjnych, organizacyjnych i in. danego zakładu pracy’). Do tej grupy zaliczono również rzeczownik

---

⁷ Ciekawe, że SJPDor. nie notuje rzeczownika *sodowiarcz* w znaczeniu ‘sprzedawca wody sodowej’.

omiatacz, który był urzędową nazwą pracownika zajmującego się zamiataniem podwórka i ulicy przed domem, powstała zgodnie z charakterystyczną dla okresu gierkowskiego tendencją tworzenia nowych, oficjalnych, bardziej „eleganckich” nazw zawodów, jak np. *doręczyciel* zamiast *listonosz*, *gospodarz domu* zamiast *dozorca*.

Grupę II stanowią rzeczowniki, które zostały usunięte z języka na mocy wewnętrznych praw językowych. Można w niej wyróżnić cztery podgrupy. Pierwsza z nich składa się z rzeczowników nazywających nowy element rzeczywistości, zastąpionych następnie przez inne rzeczowniki należące do tej samej rodziny słowotwórczej, np. *kaskadiera* zastąpił *kaskader*, *karosowanie* – *karoseria*, *kołobrulion*, *kołonotes* – *kołonatnik*, *kursowicza* – *kursant*, *działkarza* – *działkowiec*, *dorób* – *dorabianie*, *poklep* – *poklepanie*, *przyśmiewkę* – *wyśmiewanie się*, *markierację* – *markieranctwo*, *lejniczego* – *odlewniczy*, *potać*, *tańcówkę* – *potaćcówka*, *próżnostan* – *pustostan*, *rehabilitatora* – *rehabilitant*, *wczasowisko* – *wczas*. Należą tu także rzeczowniki: *pośpieszniak* (pośpieszny), *odległownica* (odległoscio mierz), *kabinowicz* (kabinowy), *trąbista* (trębacz), *wykarm* (wykarmianie, tuczenie), które być może funkcjonują środowiskowo. Do tej podgrupy należą również leksemy *byznesmen* i *kasko*, wyparte przez swoje odpowiedniki fonetyczno-ortograficzne: *biznesmen* i *casco* (występujący tylko w nazwie *auto casco*).

Podgrupa druga obejmuje niespokrewnione z nimi słowotwórczo synonimy istniejących już nazw, wyparte następnie przez swoje starsze odpowiedniki, np. *kurzowiec* został zastąpiony przez *prochowiec*, *zatoce* przez *zakole*, *zamaszka* przez *skłonność*, *zacięcie*, *gumowaczka* przez *odśnieżarkę* czy *kipichron* przez *pokrywkę*, *milczkostwo* przez *małomówność*, *nieumek* przez *nieuka*, *dyspeczer* przez *dyspozytora*⁸. *Eskortant* został chyba zastąpiony rzeczownikiem *ochroniarz*. Nie ostały się też w języku polskie odpowiedniki wyrazów zapożyczonych, a mianowicie *życian* mający zastąpić *witaminę* i *rodzimiak*, który miał zająć miejsce *autochtona*.

Podgrupę trzecią stanowią wyrazy okresowo modne, takie jak: *giergot* ‘szwargot’, *giergotać* ‘szwargotać’, *koryntianka*, *koryntówna* ‘kobieta lekkich obyczajów’, *dancingówka* ‘fordanserka’, *pikas* ‘wzór, obraz itp.

⁸ Hasło *dyspeczer* występuje jeszcze w SJP PWN, nie ma go jednak ani w SWJP, ani w ISJP.

jak *Picassa*, *łachudrak*, *sodowiarz* 'ktoś, komu woda sodowa uderza do głowy', *gafolog* 'człowiek zajmujący się wyszukiwaniem błędów, pomyłek, gaf, przeważnie językowych i drukarskich'. Możliwe, że niektóre z nich zostały doraźnie, okazjonalnie utworzone (*sodowiarz?*, *gafolog?*) i należałoby je zaliczyć do grupy III – rzeczowników „potencjalnych”.

W podgrupie czwartej znalazły się te rzeczowniki, które przestały funkcjonować w języku, chociaż z rzeczywistości pozajęzykowej nie zniknęły nazywane przez nie desygnaty. Na ich miejscu nie pojawiły się inne leksemy, lecz konstrukcje składniowe, np. *kieszeniowiec* 'książeczka z wydawnictwa kieszonkowego', *powstanka* 'kobieta powstaniec', *zegarówka* 'bomba zegarowa', *telewizyjniak* 'film telewizyjny', *oszwabka* 'rzecz sfałszowana, imitująca coś, będąca oszustwem', *emocjonalista* 'człowiek uczuciowy, kierujący się emocjami’.

Jak to już zostało wspomniane, w SJPDor. znalazły się też rzeczowniki doraźnie utworzone na potrzeby jakiegoś tekstu. Obejmuje je grupa III. Możemy wśród nich wyróżnić bardzo wyraziste struktury słowotwórcze, układające się w całe serie, o których trudno wyrokować, czy istnieją w języku, czy nie – potencjalnie bowiem istnieją, chociaż bardzo rzadko występują w uzusie. Budowa słowotwórcza tych rzeczowników i duża produktywność ich formantów sprawia, że zakładamy tożsamość znaczenia realnego i słowotwórczego omawianych leksemów. Taką serię tworzą np.:

- 1) nazwy wykonawców czynności: *dosmucacz*, *dorabiacz*, *przekazywacz*, *rozmawiacz*, *zatwierdzacz*, *pamiętac*, *pisywacz*, *udziwniacz*; *kąpielowicz*, *grypowicz*, *obiadowicz*, *ograbiacz*, *odprowadzacz*, *orkiestrowicz*, *występowicz*, *przekładowca*, *żyletkarz*, *żyletkowicz*, *wodziarz*, *dorobnica* i inne;
- 2) nazwy cech: *kadłubowość*, *klikowość*, *kokietliwość*, *sięgalność*, *majakowość*, *dojutrkowość* i inne;
- 3) nazwy nosicieli cech: *kłótliwiec*, *lękowiec*, *niecierpliwiec*, *niefrasobliwiec*, *odwykowiec* itp.;
- 4) nazwy rezultatów i środków czynności, np. *wykon*, *dopełnianka*,
- 5) nazwy budynków, np. *hotelowiec*;
- 6) kolokwialne nazwy waluty, np. *guldenówka* (utworzona na wzór *złotówki*).

Niektóre z tych formacji zostały utworzone, mimo że w języku istniały już rzeczowniki nazywające ten sam desygnat, np. *odprowadzacz*

(jest odprowadzający) czy *ograbiacz* (zamiast *grabieżca, rabuś*). W grupie zanotowanych w SJPDor. rzeczowników o wyrazistej budowie słowotwórczej znalazły się też nawet takie, które w cytatach ujęte są w cudzysłów, jak np. *rozbrajanka* czy *skrytkarz*.

W SJPDor. występują też mniej regularne okazjonalizmy, np. *jubileatyzm* 'mania obchodzenia jubileuszy', *kręcinosek*, *szkolak* 'uczeń', *piszpan* (żartobliwe określenie kancelisty), *kiwanka* 'kiwanie się' (kołysanie np. na morzu), *fantazjotwórca*, *fantazjotwórstwo*, a także bardzo indywidualne, poetyckie, jak np.: *zatona* 'głębia, toni', *widnokół*, *podjesień*.

Przedstawiona w artykule lista rzeczowników efemerycznych, a także wyróżnione grupy to tylko wstępna propozycja, która powinna zostać zweryfikowana po przeprowadzeniu dokładniejszych badań. Przede wszystkim należy dokonać analizy źródłowej cytatów z SJPDor. Wskazane byłoby także przeprowadzenie ankiety w odpowiednich środowiskach i regionach kraju. Wiele nowych informacji może też przynieść porównanie zgromadzonego tu materiału z komputerowymi korpusami tekstów (np. korpusem PWN-owskim⁹). Badania te pozwolą na skonkretyzowanie wniosków oraz ustalenie, po pierwsze, czy któreś z analizowanych leksemów nie funkcjonują ciągle w jakichś socjolektach środowiskowych lub regionalnych odmianach języka, po drugie – które z zanotowanych przez SJPDor. leksemów funkcjonowały w języku, a które wystąpiły jednostkowo, utworzone na potrzeby jakiegoś tekstu, i nigdy więcej nie zostały użyte¹⁰.

---

⁹ Zawiera on ponad 50 mln słów i stanowi świetną podstawę prac leksykograficznych, ponieważ jego twórcy wielką wagę przywiązują do zróżnicowania korpusu i zachowania w nim proporcji między różnymi typami tekstów.

¹⁰ Na marginesie ciekawostka – w SJPDor. jest zanotowany rzeczownik *lewoskręt* (powtarza to za nim SJP PWN i słownik ortograficzny PWN), a nie ma rzeczownika *prawoskręt* (nie ma go też w SJP PWN, ani SO PWN). Jest też hasło *lewobrzeże*, a nie ma hasła *prawobrzeże*.